

Бачишина О. Б.,

Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів

ЛЕКСИКА НА ПОЗНАЧЕННЯ ПРОСТОРУ В РОМАНІ В. ШЕВЧУКА “ДІМ НА ГОРІ”

У статті проаналізовано особливості вираження простору різними частинами мови, здійснено класифікацію відповідних груп лексики щодо їх властивостей передачі просторових відношень. Матеріал для дослідження взято із роману-балади В. Шевчука “Дім на горі”.

Ключові слова: простір, просторові відношення, лексичне значення.

В статье проанализированы особенности выражения пространства разными частями речи, выполнена классификация вышеупомянутой лексики в соответствии со свойствами передачи ими пространственных отношений. Анализ осуществлен на основании романа-баллады В. Шевчука “Дим на гори”.

Ключевые слова: пространство, пространственные отношения, лексическое значение.

The article gives an analysis of characteristics of expression of spacial relations by different parts of speech. Classification of these idioms was also made. The analysis was done on the basis of literary works by V. Shevchuk.

Key words: space, spacial relations, lexical meaning.

Людина сприймає простір, живе в ньому і, відповідно, експлікує його певним чином у мову. Простір – філософське поняття, “одна з основних об’єктивних форм існування матерії, яка характеризується протяжністю і обсягом; необмежена протяжність (у всіх вимірах, напрямках); тривимірна протяжність над землею; вільний великий обшир, просторін” [11, с. 298]. Звичний для нас простір – антропоцентричний, адже це те середовище, в якому живе людина, тому і просторові відношення, окреслені в мові, відповідні.

У мовознавчій науці поки що не існує єдиного, усталеного визначення лінгвістичного простору. Але є ряд підходів, які дозволяють окреслити межі цього поняття. Так, “лінгвістичний аспект простору може бути представлений як сукупність способів мовного вираження сутності філософського і фізичного аспектів” [3, с. 28]. Звичайно, в мові простір не є дзеркальним відображенням реального простору, тут він набуває певної суб’єктивності, образності тощо. Можемо говорити про те, що вираження простору у мові є “функціонально зумовленими абстракціями сукупності життєвого досвіду певної окремо взятої культурної спільноти” [Там само].

Питання лексики на позначення простору в мовознавстві не нове. Вже є перші ґрунтовні дослідження, присвячені вивченню особливостей вираження просторових відношень на лексичному рівні в українській мові (праці С. Фоміної [12], Т. Скорбач [10], В. Головіної [4]).

Метою даної статті є аналіз, опис та класифікація лексики на позначення простору в романі-баладі В. Шевчука “Дім на горі”, визначення особливостей та властивостей відповідних мовних елементів щодо передачі просторових відношень. Такий аналіз дозволить доповнити уже існуючі теоретичні надбання новими висновками. Крім того, дослідження відповідного характеру на матеріалі творів В. Шевчука досі не було здійснено, що й визначає актуальність нашої роботи.

Дослідження на лексичному рівні ґрунтуються на аналізі семантичної системи мови. Тому будемо розглядати слова, які характеризуються наявністю локативної семи, тобто мають просторове значення.

Для іменників з просторовим значенням вихідним є поняття “вмістилища (контейнера)” [6, с. 26-27], тобто місця, певної території, на якій може відбуватися дія. Важливо згадати про об’єкти, які протиставлені простору і які йому належать. Останні не виступають назвами простору, тому не можуть передавати просторові відношення на лексичному рівні.

За О. Н. Селівестровою [9, с. 5], всі іменники, що позначають простір, можна поділити на такі лексико-семантичні групи: 1) слова загальної локативної семантики; 2) топонімічна лексика; 3) лексика, пов’язана із окресленням населених пунктів; 4) лексика, яка позначає сторони світу; 5) різні приміщення, призначені для житла, господарської діяльності.

На основі семантичного аналізу іменників із просторовим значенням в романі В. Шевчука “Дім на горі”, дещо деталізувавши та доповнивши згаданий поділ, отримуємо таку класифікацію:

Іменники із загальною просторовою семантикою: *безмежжя, бік, відстань, глибина, далечинь, кінець, куток, край, краєвид, місце, початок, простір, світ, сфера, щілина* тощо.

Назви природних просторів та їх частин: а) небесні та співвідносні з ними простори: *небо, овид, повітря* тощо; б) назви водних просторів: *вода, калюжа, море, озерце, плесо, потік, річка, розлив, ставок, струмок* тощо; в) назви просторів суходолу. Цю підгрупу можна поділити на менші, а саме: загальні назви наземних просторів та сільськогосподарських угідь (*берег, гай, город, земля, ліс, пісок, поле, пуца, стежка, сад, степ, хаці* тощо) та назви форм рельєфу (*гора, горб, долина, косогір, крутосхил, круча, підйом, прірва, скеля, схил, урвище, ямка* тощо).

Лексика, пов’язана з населеними пунктами: *базар, вуличка, вулиця, двір, дворисько, дорога, місто, обійстя, околиця, подвір’я, стежка, узвіз, шлях* тощо.

Назви будівель, їх частин: *будинок, веранда, вулик, горище, гніздо, танок, коридор, куток, кухня, льох, магазин, нора, обійстя, помешкання, сцена, фортеця, хата, церква, цоколь, школа, шпиталь* тощо.

Іменники зі значенням простору, пов’язані з тілом людини. Ця група охоплює так звані мікропростори, тобто пов’язана не з тими просторами, у яких живе і проводить свою діяльність людина, а з тими, які виникають завдяки самій людині, її фізіологічним властивостям, діям. У мові твору В. Шевчука “Дім на горі” вона представлена такими лексемами: *долоня, кишеня, пазуха, пахва, правця: ... Одержував їх [грушок] на дорогу*

стільки, скільки міг покласти в *пазуху* [13, с. 47]; *Тепер біля їхніх правиць стояло по білій філіжанці ...* [13, с. 29].

Просторове значення мають також і власні назви: *Старий Пічкур* (гора), *Рудинська* (вулиця). Їх зараховуємо до тих груп, до яких входить поняття, яке вони називають.

Існує також ряд класифікацій іменників із просторовим значенням за іншими ознаками. Так, вони можуть називати замкнений / незамкнений простори [7] (за іншою термінологією, відкритий / закритий [14, с. 13], внутрішній / зовнішній [1, с. 8]). Вказівка на замкнений простір є первинною властивістю іменників, які називають будівлі, їх частини та простри, пов'язані з тілом людини. Природні простори: небесні, водні, земні – передають, як правило, незамкнений простір. Хоча можливі відхилення від такої закономірності, що викликано дистрибуцією лексем та вживанням їх у переносному значенні. Іменники, що пов'язані з населеними пунктами, можуть називати як відкритий, так і закритий простори.

Іменники із просторовим значенням групують також за ознакою природний / антропогенний (штучний) [14, с. 13] простори. До перших, відповідно, належать слова із загальною просторовою семантикою, назви природних просторів та простри, пов'язані з тілом людини. Лексика, пов'язана з населеними пунктами, та назви будівель, як правило, називають штучні об'єкти.

Зазначимо, що при класифікації іменників із просторовою семантикою необхідно виходити не з основного значення слова, а із контекстуального. Наприклад, лексему *стежка* ми зарахували до наземних просторів і до лексики, пов'язаної із населеними пунктами. Адже якщо йдеться про стежку в селі, яка веде, наприклад, від хати до хати, чи до магазину, то, відповідно, віднести її потрібно до лексики населених пунктів. Якщо ж це польова стежка, чи стежка попри річку, маємо назву наземного простору.

Якщо іменники, відповідно до їх частиномовного значення, називають простір, то прислівники мають більш різноманітне просторове значення. Локативне значення в українській мові мають прислівники місця та способу дії.

Прислівники місця, як правило, окреслюють простір за векторами верх-низ, право-ліво, перед-зад, далеко-близько. Цю властивість і беремо за основу нашої класифікації. Отже, прислівники місця поділяються на:

1) Прислівники із загальною просторовою семантикою: *бозна-де, де, десь, звідки, звідси, звідусіль, кудись, назустріч, повсюдно, скрізь* тощо.

2) Прислівники, що членують простір по горизонталі. Тут можна виділити дві підгрупи: а) прислівники, що членують простір по осі “перед-зад”: *вперед, ззаду, попереду, спереду, назад* тощо; б) прислівники, що характеризують простір по осі “право-ліво”: *вліво, вправо, зліворуч* тощо;

3) прислівники, що членують простір по вертикалі: *вгору, високо, вище, вниз, внизу, додола, згори, нижче, угору* тощо.

4) прислівники, що членують простір по колу: *довкола, навдокіл, навколо, навкруги* тощо;

5) прислівники, що передають різний ступінь просторової близькості (вектор “далеко-близько”). Просторова близькість може бути трьох ступенів [8, с. 86]: а) найвищий ступінь просторової близькості: *ближче, зразу, неподалець, отут, побіч, поруч, тут* тощо; б) середня щільність прилягання: *віддалік, віддаля, поодаль* тощо; в) найнижчий ступінь близькості, тобто далеко: *далеко, далі, там* тощо.

Прислівники часто членують простір завдяки певним опозитивним парам: *туди – сюди, там – тут, звідси – звідти*. Цікаво, що такі опозитивні пари, як правило, мають узагальнююче слово з нейтральною семантикою щодо ступеня вияву просторової близькості: *куди, де* та *звідки* відповідно.

Прислівники місця можна класифікувати також за ознакою статичності / динамічності на такі, що мають значення місцерозташування (*ніде, нижче, спереду, поруч, там* тощо) та напрямку руху (*назад, нікуди, угору, повз, сюди* тощо).

Просторове значення мають також прислівники способу дії. У проаналізованому творі функціонують такі з них: *боком, вблід, впоперек, врізнобіч, доверху, докупи, колом, крутіше, напереріз, навскоси, назустріч, слідом: Трохи збоку переходила вблід річку сільська жінка ...* [13, с. 37]; *... Невелика бордова смужка лежала впоперек неба ...* [13, с. 26].

Прикметники теж мають просторове значення, проте воно, відповідно до їхнього частиномовного значення, дещо специфічне. Так, у прикметниках просторове значення поєднується із атрибутивним. Локативне значення в українській мові мають три типи прикметників: 1. Прикметники, що означають форму та розмір (*великий, високий, круглий, малий, мізерний, невеликий, невисокий, низький, прямокутний, стрункий, тонкий, худий, чотирикутний, широкий* тощо); 2. Прикметники, що вказують на відстань, положення (*далекій, крайній, лівий, недалекий, правий, протилежний, прямовисний, сусідній* тощо); 3. Прикметники, похідні від іменників із просторовим значенням (*горішній, земний, надвірний, небесний, польовий, прирічковий, шкільний* тощо). Як бачимо, багато прикметників із просторовим значенням теж мають опозитивні пари: *великий – малий, високий – низький, лівий – правий* тощо. Крім того, контекст відіграє одну із найважливіших ролей при визначенні просторової семантики прикметника. Наприклад, слово *шкільний*, функціонуючи з іменником, що має просторове значення, теж набуває його: *Підстарший син Олександри Панасівни спокійно перейшов сад і вступив у шкільний двір* [13, с. 149]. Коли ж відповідний прикметник характеризує іменник без просторового значення, то таке значення відсутнє і в прикметника: * *Останові купили нову шкільну форму*.

Займенники лише вказують на предмети, ознаки чи обставини, проте вони також можуть передавати просторові відношення. Їх просторове значення напряму залежить від слова, яке вони заміщають у реченні. У мові твору В. Шевчука “Дім на горі” із просторовим значенням функціонують такі займенники: *весь, інший, його, кожен, обоє, свій, такий, той (отой), цей (оцей), цей-таки, цілий, який: ... З іншого боку закудкудакала курка й загорлав півень* [13, с. 18]; *Ота й ота зоря [...]* і *є очі красуні з будинку на горі* [13, с. 53].

Займенники тісно пов'язані із явищем дейксису. “Дейксис – це основний механізм для включення у висловлювання інформації з нелінгвістичного контексту події” [2, с. 154]. Мовні одиниці, які виконують функцію вказівки, називаються дейктичними. Вони настільки чинять опір у підведенні їх під ті чи інші класи слів, що мовознавці називають їх “вказівними частками”. Дейктики отримують семантичне наповнення в кожному конкретному випадку [5, с. 315-316]. Дейктиками можуть бути не лише займенники, але й прислівники, наприклад, *тут, там, скрізь* тощо. Дейксис стосується, зокрема, тих займенників, які містять сему “далеко-близько”, наприклад займенники *той, цей*, адже їх використання безпосередньо пов'язане із розміщенням предмета.

Числівники також беруть участь в дейксисі, і в певному контексті набувають просторового значення: *Павук помандрував уже до іншого куца, і тільки ступив він на першого листка, відразу пожовтів і той* [13, с. 49]; ... *Одна кімната щедро прикрашена саморобними фіранками й завісами [...], а друга [...]* була майже гола [13, с. 46]. Часто, в таких контекстах, числівник вживається у значенні прикметника чи вказівного займенника: ... *Внав на одну з квіток лахматий джміль* [13, с. 50]; *На один із тих столів миттю скочила Олександра Панасівна ...* [13, с. 144].

Дієслова передають рух або статику в просторі, але самостійно не можуть називати простір чи членувати його, що відповідає їх частиномовному значенню. Дієслова виступають опорним компонентом у словосполученнях із прислівниками та іменниками, тому в контексті просторових відношень їх властивості потрібно розглядати у сполуках із цими частинами мови. Загалом питання просторових відношень та дієслів потребує подальшого дослідження, що в перспективі дозволить окреслити, яким чином передають просторові відношення дієприкметники та дієприслівники. Серед службових частин мови активну роль у відображенні просторових відношень в мові беруть прийменники. Але, оскільки, службові частини мови не мають лексичного значення, то відповідно прийменники необхідно розглядати у складі прийменниково-відмінкових форм.

Отже, просторове значення в українській мові мають іменники, прикметники та прислівники. Займенники та числівники можуть набувати його в певному контексті. Дієслова, відповідно до їх частиномовного значення, можуть передавати рух чи статику в просторі. Властивості останніх, а особливо їх форм, дієприкметника та дієприслівника, ще мало досліджені, що й становить перспективу подальшого аналізу.

Література:

1. Агеева Р. А. Категория пространства и способы его выражения в языке // Категории и законы в марксистско-ленинской диалектики и язык. – М., 1984. – С. 7-15.
2. Арутюнова Н. Д. Человеческий фактор в языке: коммуникация, модальность, дейксис / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1992. – 281 с.
3. Ачкасов В. А. От образа языкового к художественному: [опыт учителя. рус. яз.] // Русская словесность: Науч.-теорет. и метод. журн. – 2005. – № 4. – С. 25-30.
4. Головіна В. С. Просторові параметри у поезії Оксани Забужко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – Серия “Филология. Социальные коммуникации”. – Том 23 (62). – № 2. – Ч. 2. – Симферополь. – 2010. – С. 36-40.
5. Кравченко О. Мовно-філософські аспекти вербалізації часового та просторового дейксису // Мовознавчий вісник – 2009. – Вип. 9. – С. 314-320.
6. Кубрякова О. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познаний мира / О. С. Кубрякова – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 555 с.
7. Лебеденко Ю., Дудик К. Мовне вираження простору в “Повісті про санаторійну зону” М. Хвильового. [Електронний ресурс] / Ю. Лебеденко, К. Дудик – Режим доступу до журналу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znpkhnpu_lingv/2008_26/3.html
8. Ожоган В. Локативні й темпоральні синтаксиси займенникового типу в структурі речення // Наукові записки КДПУ ім. В. Винниченка. – Серія: Філологічні науки. – Вип. 80. – Кіровоград, 2008. – С. 84-94.
9. Селивестрова, О. Н. Понятие “множество” и “пространство” в семантике синтаксиса // Сер.: лит. и яз. – 1983. – № 2. – С. 2-14.
10. Скорбач Т. В. Мовний образ простору в поезіях М. Семенка і В. Поліщука: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Тетяна Василівна Скорбач. – Харків, 1999. – 20 с.
11. Словник української мови в 11-и т. – Т. 8 – К. : Наукова думка, 1977 – 927 с.
12. Фоміна Б. С. Зіставний аналіз вербалізації образного компонента концепту простір у фантастичних романах В. Винниченка “Сонячна машина” та Г. Уеллса “Машина часу” // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – Серия “Филология. Социальные коммуникации”. – Том 23 (62). – № 2. – Ч. 2. – Симферополь. – 2010. – С. 606-611.
13. Шевчук В. О. Вибрані твори: Роман-балада. Оповідання / В. О. Шевчук. – К. : Дніпро, 1989. – 526 с.
14. Ющенко М. П. Концептуалізація простору у французькій мові – автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.05 / Мирослава Петрівна Ющенко. – К., 2007. – 22 с.